

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

XXXIII

NeŖir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER - Bilgin AYDIN

Misafir Editörler - Guest Editors

Mustafa S. KüçükaŖcı - Cengiz Tomar

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXXIII

PROF. DR. MUAMMER KEMAL ÖZERGİN
HATIRA SAYISI - I

İstanbul - 2009

YEMEN'DE BİR TÜRK DEVLETİ: RESÛLÎLER VE ÂLİM SULTANLARI

Cengiz TOMAR*

Türk kültüründe üzerine türküler yakılacak, deyimler türetilecek kadar önemli bir yere sahip olmakla birlikte Yemen tarihi, ihmal edilen bir alan olarak dikkati çekmektedir. Bundan daha da önemlisi Yemen'de Türk varlığının başlangıcının Osmanlı fetihleri olarak kabul görülmesidir. Halbuki Yemen'de çok daha köklü ve kadim bir tarihe sahip olan Türk varlığı Osmanlı idaresinden yüzyıllar öncesine dayanır. Bilindiği üzere, Oğuzların Batı'ya göçlerinin ve Selçuklu Devleti'nin kurulmasının en önemli sonuçlarından birisi de Yakın Doğu'da irili ufaklı pek çok Türk hanedanının kurulmuş olmasıdır. Özellikle Eyyûbî hâkimiyeti ve Eyyûbî ordusundaki Türk memlûkler ve yine Türkmen olan Resûlîler dönemi Yemen'de Türk varlığının gözardı edilen dönemlerini oluşturmaktadır. Eyyûbî orduları ile birlikte Yemen'e gelen Türkmen kökenli Resûlî ailesi mensupları, bölgede Eyyûbî hâkimiyetinin ortadan kalkmasının ardından bir hanedan kurmaya muvaffak olmuş ve 1229-1454 yılları arasında iki yüz yıldan fazla bölgede hüküm sürerek Yemen tarihinde çok önemli izler bırakmıştır.¹ Bu çalışmada

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

¹ Resûlîler için bkz. Muhammed Abdülâl Ahmed, *Benû Resûl ve Benû Tâhir ve alâkâtü'l-Yemeni'l-hâriciyye fî ahdihimâ*, Kahire 1980.; Muhammed b. Ahmed el-Akîlî, *Târîhu'l-Mihlâfi's-Süleymânî*, Riyad 1402/1982, I, 252-275; Muhammed Yahya el-Haddâd, *et-Târîhu'l-âm li'l-Yemen*, III, 77-214; Roberta Giunta, *The Rasulid Architectural Patronage in Yemen*, Napoli 1997; Eymen Fuad Seyyid, *Mesâdiru târihi'l-Yemen fi'l-*

Yemen’de Eyyûbîler’in ardından (Yemen Eyyûbîleri 1173-1229) Türk varlığının ikinci dönemini oluşturan Resûlîler’in âlim sultanları ve yaptıkları çalışmalar incelenecektir.

Resûlî sultanları, toplumuna yabancı oldukları Yemen’de, Sünnî ve Şii fraksiyonlar ile Yemen kabilelerini kendi aralarındaki mücadeleleri bertaraf ederek iki yüzyıl boyunca siyasi birliği sağlamaya muvaffak oldular. Bunun yanı sıra hanedana mensup hemen tüm sultanlar pek çok alanda eser telif eden birer âlimdiler ve, ilme, ulemâya, kitaba, medreseler ile kütüphanelere büyük değer vermekteydiler. Bu nedenle Resûlîler dönemi, tüm İslâm tarihi boyunca, Yemen’in ilmi açıdan en parlak dönemi olarak kabul edilmektedir.²

Bu noktada öncelikle Resûlîler’in menşei hususunda tartışmalar önem kazanmaktadır. Resûlîler, adını hanedanın kurucusu olan el-Melikü'l-Mansûr Nüreddin Ömer'in dedesi Muhammed b. Harun b. Ebi'l-Feth el-Ğassânî el-Mencikî et-Türkmânî'den (Resûl) alır. Kaynakların ifadesine göre Muhammed b. Harun Abbâsîlerin hizmetindeyken Eyyûbîler’e birkaç defa elçi olarak gönderildiğinden Arapça elçi manasına gelen *resûl* lakabıyla şöhret kazanmış ve ona istinâden hanedana Resûlîler adının verildiği rivayet edilmiştir.³ Resûlîler’in etnik menşei ile ilgili öne sürülen görüşler geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Hanedanın üçüncü sultanı el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî nesep ilmiyle alâkalı olarak telif ettiği *Turfetü'l-ashâb* adlı eserinde hanedanın ismini aldığı büyük dedesi Muhammed b. Harun b. Ebi'l-Feth'i, Resûl (Muhammed) b. Harun b. Ebi'l-Feth el-Cefnî el-Ğassânî olarak kaydetmiş ve Gassânîlerin son emiri Cebele b. Eyhem'in (ö. 642'den sonra)

asri'l-Abbâsî, Kahire 1974, s. 19-188; Abdul Ali, “The Rasulids of Yemen: A Power of International Significance”, *HI*, XIX/4 (1996), s. 17-30; Rebî' Hâmid Halife, “Tırâzü'l-meskûkâti'r-Resûliyye (626-858/1229-1454)”, *el-İklîl*, VII/2, San'a 1989, 42-66; A. al-Shami-R. B. Serjeant, “Regional Literature: The Yemen”, *Abbasid Belles-Lettress* (ed. J. Ashtiany v. dğr.), Cambridge 1990, s. 461-46; G. Rex Smith, “The Ayyubids and Rasulids, The Transfer of Power in 7th/13th Century”, *IC*, XLIII/3 (1969), s. 175-188;

² D. M. Varisco, *Medieval Agriculture and Islamic Science*, Seattle-London 1994, s. 3.

³ Tâceddin Abdülbâkî b. Abdilmecid el-Yemânî, *Behcetü'z-zemen fi-târîhi'l-Yemen*, s. 85; Hazrecî, *el-Ukûd*, I, 25-27;

neslinden geldiğini iddia etmiştir.⁴ Burada dikkati çeken husus Suriye ve Filistin'de hâkim olan Cebele'nin Gassânîler'in Cefneoğulları koluna mensup olup aslen Yemen'in Ezd kabilesinden gelmesidir.

Turfetü'l-ashâb'a dayanan muahhar kaynakların büyük kısmı Muhammed b. Harun'un nesebini Kahtânîler'in Kehlan koluna mensup Gassânîler'e bağlayarak Arap olduğunu iddia etmişlerdir.⁵ Resûlî tarihi açısından oldukça muahhar bir kaynak olan ve Resûlî sultanları nezdinde seçkin bir yere sahip olan Yemenli tarihçi Hazrecî (ö. 1410), *Turfetü'l-ashâb*'dan aldığı bu rivayeti yeni motifler ekleyerek daha da geliştirmiş ve zenginleştirmiştir. Hazrecî, Hz. Ömer devrinde Müslümanlar tarafından mağlup edilerek kabilesiyle birlikte Bizans'a sığınan Cebele b. Eyhem'in oğlunun daha sonra, kabile mensuplarıyla birlikte, Türkmenler'in bulunduğu bir bölgeye yerleştiğini ve Türkmenlerin en saygın kabilelerinden Menciklerle birlikte yaşadığını ifade eder.⁶ Hazrecî, Cebele b. Eyhem'in oğlu ve ailesinin bu Türkmen kabilesi içinde Türkçe'yi öğrendiğini ve Türkleştiklerini iddia eder. Ona göre Cebele b. Eyhem'in oğlu daha sonra Irak'a yerleşmiştir.⁷

Halbuki hanedanın ikinci sultanı el-Melikü'l-Mansûr I. Ömer'in müşaviri olan ve sultan nezdinde büyük bir itibara sahip olan İbn Hâtîm'in Resûlîlerle ilgili en eski ve güvenilir kaynak olarak kabul edilen *es-Sımtü'l-ğâli's-semen fi ahbârî'l-mülûk mine'l-Guz bi'l-Yemen* adlı eserine "Yemen'de Oğuz Meliklerinin Tarihi" manasına gelen bir isim vermesi, kendi dönemine kadar Yemen'de hüküm süren on Oğuz meliki arasında Resûlîleri de sayması ve mezkûr rivayetlerden hiç bahsetmemesi,⁸ *Turfetü'l-ashab* ve

⁴ el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî, *Turfetü'l-Ashâb*, s. 89.

⁵ Tâceddin Abdülbâkî b. Abdilmecid el-Yemânî, *Behcetü'z-zemen fi-târîhi'l-Yemen*, s. 85.

⁶ Oğuz kabileleri arasında Mencik adında bir kabile bulunmamaktadır. Bu kabile Mengücek olmalıdır ve muhtemelen Arapça'da böyle ifade edilmiş olabilir. *The King's Dictionary. The Rasulid Hexaglot Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, (ed. Peter Golden), Leiden 2000, s. 22. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Mengücekliler", *DİA*, XXIX, 138-143.

⁷ Hazrecî, *el-'Ukûdü'l-lü'lütye*, I, 26-27

⁸ *es-Sımtü'l-ğâli's-semen fi ahbârî'l-mülûk mine'l-Guz bi'l-Yemen*, I, 9-10.

el-Ukud'taki rivayetlerin sonradan uydurulduğu izlenimini vermektedir. Nitekim Irak'a yerleşerek Abbâsî halifeleri nezdinde Eyyûbîler'e bir kaç defa elçi gönderilecek kadar itibarı olduğu iddia edilen Muhammed b. Hârûn'un adının dönemin kaynaklarında hiç zikredilmemesi ve hangi Abbâsî halifesinin döneminde elçi olarak gönderildiğinin kaydedilmemesi bu rivayetlerin uydurma olduğu yönündeki izlenimleri doğrulamaktadır.

Melikü'l-Eşref'in nesebini Cebele b. Eyhem'e bağlamak istemesinin sebebi oldukça açıktır. Zira idare ettikleri toplumla aynı etnik menşee sahip olmayan hükümdarların, neseplerini bir şekilde o toplumun atalarıyla ilişkilendirmek istemeleri oldukça tabiidir. Nitekim el-Melikü'l-Eşref nesebini aslen Yemen'in Ezd kabilesine mensup olup Suriye ve Anadolu'da yaşamış bulunan Cebele b. Eyhem'e bağlamak suretiyle aslen Yemenli yani tebaasıyla aynı etnik menşeden geldiğini vurgulamıştır. O ayrıca, Suriye veya Mısır'dan bölgeye gelmekle birlikte Yemen menşeli olduğunu izah etmek istemiştir. Kendisinden sonraki müellifler de onun bu iddiasını eserlerine, aynen, kaydetmişlerdir. Ancak burada ilginç olan nokta Hazrecî'nin bu rivayeti en az yüzyıl sonra yeni motifler ekleyerek zenginleştirmesidir ki bu da Resûlî sultanlarına yaranma ve onların bu çabasını desteklemek olarak izah edilebilir.

Arap tarihçilerin genel olarak yabancı kökenli hanedanları Arap nesebine bağlama temayülünde olduklarını ifade eden bazı araştırmacılar da hanedan mensuplarının Türkçe konuşmalarına istinâden Muhammed b. Harun'un Selçuklu muhacereti ile bölgeye gelen Oğuzlar'ın bir boyuna mensup olmasını daha muhtemel görmektedirler.⁹ Resûlîler'in Yemen'de yönetimlerin halka kabul ettirebilmek maksadıyla neseplerini Kahtânîler'e bağlamış olabilecekleri de gözden uzak tutulmamalıdır.¹⁰

⁹ C. E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, s. 108; G. Rex Smith, *EI2*, VIII, 455.

¹⁰ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Muhammed Abdülâl Ahmed, s. 46-56.

Eyyûbîler tarafından ele geçirildiği yıllarda (569/1173) Yemen'e gelen Resûlî ailesi mensupları çeşitli şehirlere vâli olarak atandılar. Mekke valisi olan Nûreddin Ömer b. Ali, Yemen'de Eyyûbîler'in son hükümdarı el-Melikü'l-Mesud Selahaddin Atsız'ın ölümünün ardından (626/1229), Eyyûbîler'in Mısır hâkimi el-Melikü'l-Kâmil'in metbuiyeti altında fiilen yönetimi ele geçirmiş ve zamanla bağımsız Resûlî sultanlığını tesis etmeye muvaffak olmuştur. el-Melikü'l-Mansur ünvanını alan Nûreddin Ömer'in Yemen'deki hakimiyeti Abbâsî halifesi el-Müstansır-Billah tarafından da tanınarak meşruiyet kazanmıştır (632/1235). Orduda Eyyûbîlerin de uygulamış olduğu çoğunluğu Türklerden müteşekkil olan memlûk nizamını tatbik eden el-Melikü'l-Mansur, Eyyûbîler'in ardından Yemen'de tekrar birliği tesis etti. Cened şehrinde kendi memlûkleri tarafından suikaste uğradığında (Zilkade 647/Şubat 1250) Mekke ile Hadramut arasındaki topraklarda Resûlî hâkimiyeti tanınmaktaydı.¹¹

el-Melikü'l-Mansur'un ölümünün ardından kardeşleriyle yaptığı iktidar mücadelesini kazanan büyük oğlu el-Melikü'l-Muzaffer Yusuf bu esnada Resûlîlerin elinden çıkan Mekke, Zebîd, Tihâme, ve Aden gibi önemli şehirleri geri aldı. Ancak onun uzun iktidar dönemi (1250-1295) sık sık isyan eden nüfuzlu amcası Esedüddin Muhammed ile onun ölümünün ardından Zeydî imamlarının ayaklanmalarını bastırmakla geçti.¹²

el-Melikü'l-Eşref II. Ömer'in bir yıl süren kısa sultanlığının ardından Resûlî tahtına geçen el-Melikü'l-Müeyyed Davud Hâce bölgesinde bazı şehirleri ülke toprakların kattığı gibi sürekli sorun çıkararak şerifleri kanlı bir şekilde boyun eğdirdi (1301). Onun en büyük başarılarından birisi de

¹¹ Tâceddin Abdülbâkî b. Abdilmeccid el-Yemânî, *Behcetü'z-zemen fi-târîhi'l-Yemen*, s. 85-87; İbn Hâtîm, *es-Sımtü'l-ğâli's-semen fi ahbâri'l-mülûk mine'l-Ğuz bi'l-Yemen*, I, 202-240; el-Cenedî, *es-Sülûk fi tabâkati'l-ülemâ ve'l-mülûk*, I, 399-400.

¹² İbn Hâtîm, *es-Sımtü'l-ğâli's-semen fi ahbâri'l-mülûk mine'l-Ğuz bi'l-Yemen*, I, 241-568; Hazrecî, *el-Ukûd*, I, 83-284;

Zeydîler tarafından tahrik edilmeleri sonucunda isyan eden Zemâr Kürtlerini bölgeden tenkîl etmek oldu (1313).¹³

1321 yılında Resûlî tahtına çıkan el-Melikü'l-Mücâhid Ali'nin ilk yılları karışıklıklar içinde geçti ve hatta kısa bir süre için tahtan indirildi. Ancak iktidarı tekrar ele geçiren el-Melikü'l-Mücâhid, Memlük sultanı Muhammed b. Kalavun'un gönderdiği birlikler sayesinde Yemen'de düzeni tesis ettiği gibi kaybettiği toprakları istirdât etti (1325). Onun hac için gittiği Mekke'de, Mekke şerifinin tazyiki sonucunda Memlüklerin hac emiri tarafından tutuklanarak Kahire'ye götürülmesi, Yemen'de Resûlî yönetiminin en sancılı dönemlerinden birini teşkil eder. Yönetim boşluğunu doldurmaya çalışan el-Melikü'l-Mücâhid'in annesi, devletin neredeyse dağılma noktasına gelmesini engelleyemedi. Ancak bir yıl sonra ülkesine dönen el-Melikü'l-Mücâhid kısmen düzeni sağlamakla birlikte 1363'te ölene kadar oğulları ile Yemen'de mukîm kabilelerin isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldı.¹⁴

Şüphesiz Resûlî sultanlarının en dirayetlilerinden olan el-Melikü'l-Eşref İsmail çok genç yaşta tahta çıkmasına rağmen Zeydî imamları, şerifler, Yemen'deki kabileler ve memlük birliklerinin isyanlarını bastırmaya muvaffak oldu. 1400 yılında öldüğünde ülkenin birliğini sağlayarak Resûlî hanedanını adeta yeniden ihyâ etmişti.¹⁵ Ancak onun vefatının ardından Resûlî yönetimi zayıflamış ve pek çok şehir istiklâlini elde etmişti. Böyle bir ortamda tahta çıkan Resûlîler'in son büyük sultanı el-Melikü'n-Nâsır Ahmed bağımsızlıklarını ilan eden bu şehirleri tekrar kendi hâkimiyetine aldı. 1417 yılında yapılan savaşta Zeydîleri yenilgiye uğrattığı gibi kardeşinin isyanını da bastırarak ülkede nizamı yeniden tesis etmeye muvaffak oldu (1419).¹⁶

¹³ *Behcetü'z-zemen fi-târîhi'l-Yemen*, s. 100-101; Hazreci, *el-Ukûd*, I, 276-284

¹⁴ *Behcetü'z-zemen fi-târîhi'l-Yemen*, s. 133-145; Hazreci, *el-Ukûd*, II, 1-126; Anonim, *Târîhü'l-Yemen fi'd-Devleti'r-Resûliyye*, (Hikoichi Yajima), Tokyo 1976, s. 23-28;

¹⁵ Hazreci, *el-Ukûd*, II, 163-320; Ayrıca bkz. Recep Şentürk "el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî", *DİA*, XXIX, 67-68;

¹⁶ Anonim, *Târîhü'l-Yemen fi'd-Devleti'r-Resûliyye*, s. 67-118.

el-Melikü'n-Nâsır Ahmed'in ölümünün ardından (1424) Resûlîler tıpkı selefleri Eyyûbîler gibi küçük şehir hanedanlarına bölündüler ve çocuk yaştaki Resûlî hanedanı mensupları bu şehir devletlerinde hüküm sürmeye başladılar.¹⁷ Merkezi yönetimin zayıflaması askerî gücü elinde bulunduran memlük birliklerinin isyanlarına sebep oldu ve nihayet bu kargaşadan faydalanan bölgenin yükselen gücü Tâhiriler 1454 yılında Aden'i ele geçirerek Resûlî hanedanına son verdi.

Yukarıda siyâsî tarihlerinin bir panoramasını sunduğumuz Resûlîler Yemen'deki birçok hanedanın aksine sünî bir politika takip etmiş ve tamamına yakını âlim olan sultanları pek çok eser telif ettikleri gibi yaptırdıkları medreseler ve kurdukları kütüphaneler ile Yemen'de ilmî ve kültürel hayatın gelişmesine büyük hizmet etmişlerdir. İlim ve kültürü desteklemek amacıyla vergilerin bir kısmı ulemâya tahsis edilmiştir. Sultanlar bazı elyazmalarını ülke dışından getirmek için büyük çaba göstermişler ve bu kitaplar Yemen'e getirildiğinde törenlerle karşılanmışlardır. Sultanların bu tutumu pek çok âlimin Yemen'e yerleşmesine sebep oldu. Yemen'e dışarıdan gelen veya orada yerleşen ünlü âlimler arasında Muhibbüddin et-Taberî, Fîrûzâbâdî, Ali b. Hasan el-Hazrecî, Abdülbâkî b. Abdülmecid el-Yemenî, İbn Hâtim, Muhammed b. Yusuf el-Cenedî, İbnü'l-Ehdel ve İbnü'l-Mukrî el-Yemenî sayılabilir.

Hanedanın ikinci sultanı el-Melikü'l-Muzaffer Yusuf'tan itibaren Yemen'de âlim sultanlar dönemi başlamıştır. 1250-1295 yılları arasında kırk beş yıl gibi uzun bir süre hüküm süren ve hanedan mensuplarıyla yaptığı taht mücadelesinin yanı sıra iç isyanlar ve Zeydîler'le uğraşmak zorunda kalan el-Melikü'l-Muzaffer âlim kişiliği ile İslâm ilimler tarihinde iz bırakmıştır. Onun dirayetli yönetimi sayesinde Yemen tarihinin en zengin devresini yaşamıştır. el-Melikü'l-Muzaffer, dönemin âlimlerinden Muhammed b. İsmail el-Hadramî'den fıkıh, Muhammed b. İbrahim el-Feşelî ve Muhibbüddin

¹⁷ Anonim, *Târihü'l-Yemen fi'd-Devleti'r-Resûliyye*, s. 118-186.

Ahmed b. Abdullah et-Taberî'den hadis, eş-Şeyh b. Yahya İbrahim'den Arapça, kıraat ve nahiv, Ahmed b. Abdülhamid Serdedî'den mantık okudu.¹⁸

Hazrecî'nin Cemaledin Muhammed b. Abdullah er-Rîmî'den aktardığı rivayete göre el-Melikü'l-Muzaffer hemen hemen bütün hadis kitaplarını bizzat istinsah etmişti. er-Rîmî "onu görenlerin sultanlık yapmayı ömrü boyunca ilimle uğraştığını düşündüklerini" belirtmektedir.¹⁹ Hocası el-Hadramî onun Kur'an'daki bütün ayetleri yazarak tefsir ettiğini ifade etmiştir. el-Melikü'l-Muzaffer Yusuf'un Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihi'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)* adlı tefsiriyle ilgili olarak kaydedilen rivayet ilgi çekicidir. Fahreddin er-Râzî'nin tefsirini inceleyen el-Melikü'l-Muzaffer eserin bazı bölümlerinin eksik olduğunu tespit ederek, Mısır'dan yeni bir nüsha getirtmiş, ancak bu nüshada da istinsah hatalarını görünce, Horasan'a elçi göndererek Herat'tan müellif nüshasını getirtmiştir.²⁰

el-Melikü'l-Muzaffer pek çok eser telif etmiştir. Bu eserleri arasında Münzirî'nin *Kitâbü't-terğib ve't-tezhîb* adlı eserinden seçtiği hadislerden teşekkül ettirdiği kırk hadis (*Erbaune Hadisen*)²¹ bilinmektedir, Kâtip Çelebî tarafından *Teysîrü'l-metâlib fi tesyîri'l-kevâkib*²² olarak zikredilen *el-Metâlib fi tesyîri'n-neyyireyn ve harekâti'l-kevâkib*²³ astronomiye dâir önemli bir eserdir. el-Melikü'l-Muzaffer'in dikkati çeken diğer eserlerinden biri de kitap yazımı, edebî usuller, yazımda kullanılan aletler, ciltçilik gibi konuları ele alan *el-Muhterî' fi fînûnî mine's-sun'dur*.²⁴ İkinci uğraşı alanı tıp olan el-

¹⁸ Hazrecî, *el-Ukûd*, I, 277.

¹⁹ Age., I, 277.

²⁰ Hazrecî, *el-Ukûd*, I, 278.

²¹ Age., I, 277.

²² *Keşfü'z-Zünûn*, I, 519.

²³ Günümüze ulaşan eserin nüshaları için bkz. Brockelmann, *GAL, Supp.*, III, 1241.

²⁴ Nüshaları için bkz. Abdullah Muhammed el-Hibşî, *Müellefâtü Hikkâmu Yemen*, (thk. Elke Niewöhner Eberhard), Wiesbaden 1979, s. 56.

Melikü'l-Muzaffer'in tıbbâ dâir *el-Beyân fi keşfi 'ilmi't-tıbb li'l-'ayân*²⁵ ile *el-'ikdü'n-Nefis fi müfâkeheti'l-celis*²⁶ adlı bir eseri daha bilinmektedir.

el-Melikü'l-Muzaffer devrinde, Nüreddin Ömer döneminde yaptırılan on beş medreseye ilave olarak inşâ edilen on yedi medresenin üçü bizzat sultan, büyük kısmı da sultanın ailesi ve yakınları tarafından yaptırılmıştır.²⁷ el-Muzaffer Resulî Yemen dışındaki Müslümanların sorunlarına da ilgisiz kalmamıştır. Bağdat'ın Moğollar tarafından istilası esnasında Halife öldürüldüğünde (1258) İslâm dünyasının halifesiz kalmasının mümkün olamayacağını düşünerek hilafetini ilan etti. İslâm dünyasını bir bütün olarak gören el-Melikü'l-Muzaffer Mısır'da Haçlılara karşı cihad etmeye beş yüz süvari tahsis etmişti. Bu süvarilerin bütün masrafları kendisi tarafından karşılanmaktaydı. Yine o, Çin'de yaşayan Müslümanların erkek çocuklarının sünnet ettirilmesinin yasaklanması nedeniyle kendisine başvurulması üzerine Çin İmparatoru'na hediyeler göndererek onu bu karardan vazgeçmeye ikna etmişti.²⁸ Onun vefatını öğrenen İmam Mutaahhar b. Yahya "*Zamanın Muaviyesi, Kalemî kılıç ve mızraklarımızı parçalayan öldü*"²⁹ diyerek onun vefatından duyduğu üzüntüyü dile getirmişti.

Hanedanın üçüncü sultanı el-Melikü'l-Eşref, Resulî sultanları arasında çok yönlü bir âlim portresiyle öne çıkmaktadır. O, uzun süren şehzadeligi esnasında çeşitli alanlarda pek çok eser kaleme almıştır. İki yıldan az süren sultanlığı döneminde ise devlet ricâli arasında bir prestij meselesi haline gelen Zebid'te hurmalık sahibi olmak hususunda yapılan yolsuzluklara karşı hurma ağaçlarının sayımını yaptırarak bir tarım reformuna imza atmıştı.

²⁵ Zirikli, *Müstedrek*, 266

²⁶ Age, s. 266.

²⁷ Roberta Giunta, *The Rasulid Architectural Patronage in Yemen*, Napoli:1997, s. 69-125.

²⁸ Hazreci, *el-'Ukûd*, I, 279

²⁹ Age., I, 275.

Ziraat alanında pek çok reform yapan sultan, tarım alanlarından alınan vergileri azaltmıştır.³⁰

Maalesef eğitimi hakkında çok az malumat bulunan el-Melikü'l-Eşref'in hocaları arasında sadece Said b. Esad el-Harârî'nin ismi zikredilmiştir.³¹ Onun telif ettiği eserler tıp, botanik, astronomi, tarım ve nesep gibi çok geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. el-Eşref'in tıbbı ve farmakolojiye dâir *el-İbdâl limâ alime fi'l-hâl fi'l-edviyeti ve'l-akâkır* adlı son derece önemli eserinin bir nüshası Yemen'in Terîm şehrinde Âlü'l-Kâf kütüphanesinde kayıtlıdır.³² Onun, usturlabın nasıl kullanılacağına dâir bir kılavuz olan diğer bir eseri *Risâle fi'l-Usturlâb*'da kendi çizimleri bulunmaktadır.³³

el-Melikü'l-Eşref'in kültürünün ve ilgi alanlarının ne kadar geniş olduğunu gösteren astronomi, astroloji ve tevkîte dâir *et-Tebşire fi ilmi'n-nücûm*³⁴ adlı eser Yemen'de bu alanda kaleme alınan ilk çalışmadır. Eserde Yemen, Mısır, Suriye ve İran gibi İslâm hâkimiyetindeki bölgelerde iklim ve iklim şartlarına göre tarım metodları ile hangi aylarda ne tür ürünlerin ekileceği anlatılır. Takvimle ilgili olarak Süryânice ayların Arapça yazılı biçimlerini ele almakla birlikte Himyerî, Kıptî, İran ve çeşitli kadim takvimlerle de ilişkisini kurar. İlginç bir şekilde Müslümanların kutsal günlerinin yanı sıra Hıristiyan, Yahudi ve İran'ın kadim kutsal günlerini içerir. Ramazan, namaz vakitleri ve kiblenin tespitiyle ilgili pratik ihtiyaçlar nedeniyle İslâm dünyasında oldukça önemli olan astronominin Yemen'deki yerel versiyonuyla yıldız isimleri ilgili önemli bilgi sunar. Eserin en önemli kısımlarından birisi de tarım için oldukça önemli olan hava şartlarıyla

³⁰ Age., I, 298.

³¹ Age., I, 216.

³² Hibşî, *Müellefât*, s. 57-58.

³³ *Turfetü'l-ashâb*, s. 36. Eserin nüshaları Kahire, Teymur, Riyadiyyat 105 ve Tahran, Meclis-i Ümme el-İrânî de kayıtlıdır. el-Melikü'l-Eşref'in yaptığı usturlab New York'da Metropolitan Museum'da bulunmaktadır. Varisco, *Medieval Agriculture*, s. 14.

³⁴ Eser Daniel Martin Varisco tarafından neşir ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir. (*Medieval Culture and Islamic Science, The Almanac of a Yemeni Sultan*, Seattle-London 1994).

alâkalıdır. Kitap, Ortaçağ İslâm dünyasında tarımla ilgili olarak telif edilen en temel eserlerdendir ve Yemen’de bu alanda yazılan bütün eserlere kaynak olmuştur.

Kaynaklarda zikredilmekle birlikte herhangi bir nüshası henüz bulunamamış olan *ed-Delâil fi ma ‘rifeti’l-evkât ve’l-menâzil*³⁵ adlı eserin bir tevkît kitabı olduğu isminden anlaşılmaktadır. Yine günümüze ulaşmamış olan rüya tabiri kitabı *el-İşâra fi’l-ibâra fi ilmi’t-ta’bîri’r-ru’yâ*,³⁶ nesep ilmine dâir *Cevâhirü’-tîcan fi’l-ensâb*,³⁷ tıp ilmiyle alâkalı *el-Câmi’ fi’t-tib*³⁸ babası el-Melikü’l-Muzaffer’e de atfedilen ve İbnü’l-Baytâr ile İbn Cezle gibi müelliflerin eserlerine istinad eden farmakolojiye dâir *el-Mu’temed fi’l-edviyeti’l-müfred*³⁹ at ve develerin bakımıyla alâkalı *el-Muğnî fi’l-baytara*⁴⁰ Ortaçağ İslâm dünyasında tarımla ilgili olarak kaleme alınmış en önemli eserlerden olan *Milhu’l-milâha fi ma‘rifeti’l-filâha*⁴¹ ile nesep ilmine dâir *Turfetü’l-ashâb fi ma‘rifeti’l-ensâb*⁴² el-Melikü’l-Eşref’in diğer eserleridir.

1296-1321 tarihleri arasında hüküm süren el-Melikü’l-Müeyyed Dâvûd,’un hadis hocaları arasında bulunan Mekke’nin ileri gelen âlimlerinden Ebü’l-Abbas Ahmed et-Taberî, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* gibi pek çok eserle ilgili olarak ona icazet vermişti. Hazrecî’nin ifadesine göre bütün ilimlerde bilgisi bulunan sultan, İbn Bâbşâz’ın *Mukaddime*’si ile Zecâcî’nin *Kifâyetü’l-mutehaffiz fi’l-luğati ve’l-cümel*’ini ezberlemişti.⁴³ Taiz’de bir medrese inşa ettiren el-Melikü’l-Müeyyed kütüphanesini buraya bağışlamış ve vakıflar tahsis etmişti. Tarihçi Yahya b. Hüseyin onun kütüphanesinde

³⁵ Hazrecî, *el-‘Ukûd*, I, 276.

³⁶ İbnü’l-Deybâ, 1977; II, 251

³⁷ *Turfetü’l-ashâb*, s. 36.

³⁸ Hazrecî, *el-‘Ukûd*, II, 278.

³⁹ Eser yayımlanmıştır (Beyrut 1982).

⁴⁰ Yazmaları günümüze ulaşmıştır (Brockelmann, *GAL*, S, I, 901

⁴¹ Muhammed Abdürrahim Câzim tarafından *el-İktil’*de neşredilmiştir (III/1, San’â 1985).

⁴² ed. K. V. Zettersteen, (Damascus 1949)

⁴³ Hazrecî, *el-‘Ukûd*, I, 441-442.

100.000 kitap olduğunu belirtmekle birlikte bunun mübalağa olduğu düşünülebilir.⁴⁴ Bu medresenin haricinde bir cami ile üç medrese daha yaptıran sultanın aile mensupları da üç medrese daha inşâ ettirmişlerdi.⁴⁵ el-Melikü'l-Müeyyed'in oldukça geniş bir kültürü olmakla birlikte yazdığı eserlerin daha ziyâde hâşiyelerden ibaret olduğu görülmektedir. Hazrecî, onun eserleri olarak Ebû Firâs el-Hamdânî'nin *Divân*'ının şerhi ve *Muhtasaru Kitabü'l-Cemhere* ile Câhiliyye şiirinden yaptığı derlemeleri zikreder.⁴⁶

Çocuk yaşta tahta geçen ve dönemi çıkan isyanları bastırmakla geçen Melikü'l-Mücâhid Ali, bunun yanında Sa'bât şehrini imar etmiş ve pek çok medrese ile hayır müessesesi inşâ ettirmiştir.⁴⁷ Melikü'l-Mücâhid Ali'nin eğitimi ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte selefleri gibi onun telif ettiği eserler de kaynaklarda kaydedilmiştir. Diğer Resûlî sultanları gibi onun eserleri de genellikle tarım ve veterinerlikle alakalıdır. Ziraatle ilgili eseri *el-İrşâd fî ilmi'l-filâha*⁴⁸ ile at bakımı ve tedavisi ile alakalı olan ve atların faziletleri, çeşitleri, binicilikte kullanılan alet ve edevât hakkında bilgi veren *el-Akvâlü'l-kâfiye fî'l-fusûli's-şâfiye fî ilmi'l-baytara*'dır.⁴⁹

1363-1377 yıllarındaki hükümdarlığı boyunca Yemen'de çıkan isyanları bastırmakla uğraşan el-Melikü'l-Efdal, ilmi çalışmalarını olanca hızıyla sürdürmüştür. Fıkıh, edebiyat, ensab ve tarih ilimleriyle uğraşan el-Melikü'l-Efdal'in en önemli eseri *Buğyetü'l-fellâhîn fî'l-eşcâri'l-müsmire ve'r-reyyâhîn*'dir.⁵⁰ Ziraatle ilgili olan eserde arazinin nitelikleri, tarım

⁴⁴ Hibşî, *Müellefât*, 62.

⁴⁵ Roberta Giunta, *The Rasulid Architectural Patronage in Yemen*, s. 171-188.

⁴⁶ Hazrecî, *el-'Ukûd*, I, 442.

⁴⁷ Roberta Giunta, *The Rasulid Architectural Patronage in Yemen*, s. 203-217.

⁴⁸ Ekva', *el-Yemenü'l-hadrâ*, s. 74.

⁴⁹ Brockelmann, *GAL*, II, 190; *Supp.*, II, 552.

⁵⁰ Eserin Yazmaları Kahire, Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye, Zira'a 155; San'a, Cami, Garbiyye, Zira'a 1 ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed A. 2432'de bulunmaktadır. Eser üzerine M. Meyerhoff, "Sur un traite d'agriculture compose par un sultan Yemenite du XIVE siecle", *Bulletin de l'Institute d Egypte*, XXV, 55-63; XXVI, 51-65; R. B.

arazilerinin çeşitleri, hangi zirai ürünler için ne tür toprak gerektiği, ekim ve bitkilerin korunması gibi hususlarda malumat veren eser bu alandaki en kapsamlı çalışmalardandır. Onun diğer eserleri ise fıkıhla alakalı *el-Elfâzü'l-fikhiyye*,⁵¹ ile tarih, neseb ve tabakâta dâir *Buğyetü zevi'l-himem fi-ensabi'l-Arab ve'l-Acem*,⁵² *el-Ataya's-seniyye fi'l-mevâhibi'l-heniyye fi'l-menâkabi'l-Yemeniyye*,⁵³ *Nüzhetü'l-uyûn fi târihi tavâifi'l-kurûn*,⁵⁴ *Delailü'l-fazl fi ilmi'r-reml*, *Nüzhetü'l-ebsar fi ihtisai kenzi'l-ahyar*,⁵⁵ *Nüzhetü'z-zürefâ ve tuhfetü'l-hulefa*⁵⁶ 'dır.

Resulî dönemi sultanları arasında en önemli âlimlerden olan el-Melikü'l-Efdal'in dikkati çeken eserleri arasında Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Grekçe ve Ermenice'den oluşmak üzere altı dilde hazırlanan bir sözlük bulunmaktadır. *Fusûl Mecmua fi'l-envâ ve'z-zurû' ve'l-hisâd*⁷ adlı eserde astronomi, astroloji, takvim, askeri teknoloji, tıp, gıda, coğrafya, neseb ve siyaset gibi pek çok alanda bilgi bulunmaktadır. el-Melikü'l-Efdal'i bu sözlüğü telif etmeye sevkeden sebebi bilmek ilginç olurdu. Şüphesiz onun Yakın Doğu'da yaygın olarak kullanılan altı dilden oluşan bir sözlük telif etmesi Resulî sultanlarının kültürel ilişkilerinin boyutlarını ve yabancı dil bilgilerini göstermesi açısından dikkate şayandır.

Resulîler'in âlim sultanlarının sonuncusu olan el-Melikü'l-Eşref İsmâil 1377-1400 yılları arasında hüküm sürdüğü yıllarda hem siyasi istikrarı sağlamış hem de büyük bir imâr faaliyetinde bulunmuştur. Döneminde yirmiden fazla medrese inşa edilen el-Melikü'l-Eşref'in mahmel geleneğini

Serjeant, "The Cultivation of Cereals in Medieval Yemen", *Arabian Studies*, I, 25-74 adlı çalışmalar yapmışlardır.

51

Hibşî, *Müellefât*, 83

52

Brockelmann, *GAL*, II, 184.

53

Brockelmann, *GAL*, II, 184.

54

Brockelmann, *GAL*, II, 184.

55

Hazrecî, *el-'Ukûd*, II, 158

56

Hibşî, *Müellefât*, s. 84

57

The King's Dictionary. The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, (ed. Peter Golden), Leiden 2000.

tekrar başlattığı kaydedilmektedir.⁵⁸ Daha ziyade tarihle meşgul olan el-Melikü'l-Eşref İsmail'in *el-'Ascedü'l-mesbük ve'l-cevherü'l-mahbûk fi ahbâri'l-hulefâ ve'l-mülûk*⁵⁹ adlı eserinde İslâm döneminde Yemen tarihi Hz. Peygamber'in sîresiyle başlar ve ardından hicri 801 yılına kadar Yemen tarihini ele alır. Sultanın diğer tarih eserleri arasında *Fâkîhetü'z-zemen ve müfeâkeheti'l-âdâb ve'l-fiten fi ahbâri men meleke'l-Yemen*⁶⁰ sayılabilir.

Onun *el-Kâmûsu'l-muhît* adlı meşhur Arapça sözlüğün müellifi Fîrûzâbâdî ile ilişkisi Resûlîler'in ilme verdikleri değeri bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. el-Melikü'l-Eşref döneminde Mekke'ye giderken Yemen'e uğrayan Fîrûzâbâdî'nin karşılanması ve kendisine gerekli ihtimamın gösterilmesi için emir vermiş ve ona pek çok ihsanda bulunmuştu. Fîrûzâbâdî'yi Yemen kadılığına tayin eden el-Eşref bizzat derslerine katıldığı gibi kızıyla da evlendi.⁶¹ Yemen'de iken telif ettiği fıkha dair *el-İs'âd bi'l-is'âd ilâ dereceti'l-ictihâd* (Darü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 235) adlı eserini bitirdiğinde sultana sunmak için tören yapılmıştır. Fîrûzâbâdî, davullar ve mûsiki eşliğinde sultanın huzuruna çıkarak kadılar ile âlimlerin de bulunduğu bu törende üç ciltten oluşan eserinin her cildi bir hizmetlinin başının üzerinde olmak üzere sultana sunulmuş ve sultan da müellife 3.000 dinar ihsan etmiştir.⁶²

Yemen'in birliğini sağlamış olan el-Melikü'l-Eşref İsmail'in ölümünün ardından Resûlî hanedanı mevcudiyetini sürdürmüş olmakla birlikte bir daha asla eski gücüne ulaşamamıştır. Son dirayetli sultan el-Melikü'n-Nâsır Ahmed'in 1424'de vefatının ardından küçük şehir devletçiklerine bölünerek tarih sahnesinden silinmiştir. Bununla birlikte dönemlerinde siyasal, iktisadi ve ilmi açılardan büyük başarılar elde eden Resûlîler'in izleri bıraktıkları 250'den fazla cami, medrese ve hankâh gibi mimari eserler

⁵⁸ Roberta Giunta, *The Rasulid Architectural Patronage in Yemen*, s. 240-269.

⁵⁹ Brockelmann, *GAL, Supp.*, II, 236;

⁶⁰ Age, S, II, 236.

⁶¹ Hazrecî, *el-'Ukûd*, II, 264-265, 278, 286, 297.

⁶² Hazrecî, *el-'Ukûd*, II, 297.

ile sultanlarının telif ettikleri ve büyük kısmı çeşitli kütüphanelerde hâlâ el yazması olarak neşredilmeyi bekleyen kitaplarda yaşamaktadır. Şüphesiz Resûlî sultanlarının geleneğın aksine dini bilimler yerine ziraat, farmakoloji, veterinerlik ve astronomi gibi tabiki bilimleri tercih etmelerinin nedeni üzerinde çalışılması gereken bir mevzu olarak hala durmaktadır.

Bibliyografya

- el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî, *Turfetü'l-ashâb fi ma'rifeti'l-ensâb*, (nşr. K. W. Zettersteen), Beyrut 1412/1992.
- İbn Hâtım, *es-Sımtü'l-ğâli's-semen fi ahbârî'l-mülûk mine'l-Ğuz bi'l-Yemen: The Ayyubids and Early Rasulids fi'l-Yemen*, (ed. G. R. Smith), London 1974-1978, I-II.
- Muhammed b. Yusuf Cenedî, *es-Sülûk fi tabakâti'l-'ulemâ ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin) San'â 1414/1993.
- Tâceddin Abdülbâkî b. Abdilmecid el-Yemânî, *Behcetü'z-zemen fi-târîhi'l-Yemen*, (thk. Mustafa Hicâzî), Beyrut 1985.
- Ali b. Hasan el-Hazrecî, *el-'Ukûdü'l-lü'lüyye fi târihi'd-devleti'r-Resûliyye* (nşr. Muhammed Besyûni Asel), Kahire 1329/1911, I-II.
- İbnü'l-Ehdel, *Tuhfetü'z-zemen fi târihi sâdâti'l-Yemen*, (thk. Abdullah Muhammed el-Habeşî), Abu Dabi 1425/2004.
- İbnü'd-Deyba', *el-Fazlü'l-mezîd 'alâ buğyetü'l-müstefîd fi ahbâri medîneti Zebîd*, (thk. Yusuf Şülhud), San'â 1983.
- Anonim, *Târîhu'd-devleti'r-Resûliyye fi'l-Yemen*, (thk. Abdullah Muhammed el-Habeşî), San'â 1405/1984.
- Anonim, *Târîhü'l-Yemen fi'd-Devleti'r-Resûliyye*, (ed. Hikoichi Yajima), Tokyo 1976,
- Abdullah Muhammed Hibşî, *Müellefâtu hükkâmi'l-Yemen*, (nşr. Elke Niewöhner Eberhard), Wiesbaden 1979.
- Muhammed b. Ali el-Ekvâ, *el-Yemenü'l-hadrâ mehdü'l-hadâra*, San'a 1982.
- Muhammed Abdülâl Ahmed, *Benü Resûl ve Benü Tâhir ve alâkâtü'l-Yemeni'l-hâriciyye fi ahdihimâ*, Kahire 1980.

- Muhammed b. Ahmed el-Akîfî, *Târîhu'l-Mihlâfi's-Süleymânî*, Riyad 1402/1982, I.
- Muhammed Yahya el-Haddâd, *et-Târîhu'l-'âm li'l-Yemen*, III, 77-214.
- Roberta Giunta, *The Rasulid Architectural Patronage in Yemen*, Napoli 1997.
- Eymen Fuad Seyyid, *Mesâdiru târihi'l-Yemen fi'l-asri'l-Abbâsî*, Kahire 1974.
- Clifford Edmund Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996, s. 108-109.
- D. M. Varisco, *Medieval Agriculture and Islamic Science*, Seattle –London 1994, s. 3.
- C. Brockelmann, *GAL; Supp.*
- The King's Dictionary. The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, (ed. Peter Golden), Leiden 2000.
- Hayreddin Zirikli, *el-Alâm, Kamusu terâcim, el-Müstedrek*, Beyrut 1976.
- Recep Şentürk “el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî”, *DİA*, XXIX, 67-68.
- Abdul Ali, “The Rasulids of Yemen: A Power of International Significance”, *HI*, XIX/4 (1996).
- Rebî' Hâmid Halife, “Tirâzü'l-meskûkâti'r-Resûliyye (626-858/1229-1454)”, *el-İklîl*, VII/2, San'a 1989, 42-66.
- A. al-Shami – R. B. Serjeant, “Regional Literature: The Yemen”, *Abbasid Belles-Lettress* (ed. J. Ashtiany v. dğr.), Cambridge 1990, s. 461-46.
- G. Rex Smith, “The Ayyubids and Rasulids, The Transfer of Power in 7th/13th Century”, *IC*, XLIII/3 (1969), s. 175-188.
- G. Rex Smith, “Rasulids”, *EP* (İng.), VIII, 455-457.